

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શિવ

ડૉ. સેજલ દવે

સંસ્કૃત વિભાગ તલોદ કોલેજ

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભગવાન શિવને એક પ્રધાન દેવતા તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ સાહિત્ય વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, મહાકાવ્યો અને તંત્ર સાહિત્ય સુધી વ્યાપ્ત છે. આ લેખમાં, વેદો, ઉપનિષદો, મહાભારત, રામાયણ અને તંત્ર સાહિત્યમાં શિવના મહત્વનો પરિચય કરીએ.

પરિચય

સંસ્કૃત સાહિત્ય એ હિંદુ ધર્મ અને ફિલસૂફી માટે એક મૌલિક આધાર છે. આ સાહિત્યમાં, ભગવાન શિવ એક મુખ્ય દેવ છે જેનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદના પ્રારંભિક સમયથી લઈને પુરાણોના અધ્યાયોમાં થાય છે. તેઓ સર્વવિનાશક, યોગી, તપસ્વી, અને જીવનના ચક્રના સંચાલક તરીકે પૂજ્ય છે. આ લેખમાં, આપણે વિવિધ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં શિવની પ્રતિકૃતિઓ અને

તેમની ઉપાસના પર વિગતવાર ચર્ચા કરીશું.

વેદોમાં શિવ

વેદો હિંદુ ધર્મના પ્રાચીનતમ ગ્રંથો છે. ઋગ્વેદમાં ભગવાન શિવ 'રુદ્ર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. રુદ્ર, વેદોમાં, દેવો અને રક્ષકોના સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

“નમસ્તે રુદ્રમન્યવ ઉતોત ઇષવે નમઃ।

બાહુભ્યામુત તે નમઃ।”

(ઋગ્વેદ 2.33.1)

આ મંત્રમાં, દેવતાઓ રુદ્રને તેમના બાણો અને હસ્તો માટે પ્રણામ કરે છે. રુદ્રનો ઉલ્લેખ એક ભયાનક અને દયાળુ દેવતા તરીકે થાય છે, જે રોગો અને આફતો દૂર કરી શકે છે.

ઉપનિષદોમાં શિવ

ઉપનિષદો સંન્યાસ અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના પવિત્ર ગ્રંથો છે. શિવને ઉપનિષદોમાં સર્વોચ્ચ યોગી અને બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં દર્શાવામાં

આવ્યા છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં શિવને સર્વોચ્ચ રૂપ તરીકે ઓળખાવામાં આવ્યા છે:

“યો દેવાના પ્રભવશ્ચોદ્ભવશ્ચ
વિશ્વાધિપો રુદ્રો મહર્ષિઃ।”
(શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ૩.૪)

આ વાક્યમાં, રૂપ દેવતાઓના સર્જક અને સંહારક તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તેમને સમગ્ર વિશ્વના અધિપતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

પુરાણોમાં શિવ

પુરાણો હિંદુ ધર્મના ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક ગ્રંથો છે. શિવ પુરાણ, લિંગ પુરાણ અને કુર્મ પુરાણ જેવા ગ્રંથોમાં શિવના જીવન, ઉપાસના અને લીલાઓનું વર્ણન છે. શિવ પુરાણમાં શિવના વિકાસ, તેમના વિવિધ રૂપો, અવતારો અને ઉપાસનાની વિધિઓ પર વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. શિવ પુરાણમાં શિવના જન્મથી માંડીને તેમના પૌરાણિક કથાઓ સુધીના વિસ્તૃત વર્ણનો મળે છે:

“લિઙ્ગાનિ શિવલિઙ્ગાનિ
સ્થિરાણિ ચરાણિ ચ।

લિઙ્ગાનિ વિશ્વલિઙ્ગાનિ શિવસ્ય
પરમાત્મનઃ।”

(શિવ પુરાણ, કોટિરુદ્ર સંહિતા,
અધ્યાય 19)

અર્થ: “સ્થાવર અને જંગમ શિવલિંગ તમામ જગતના લિંગ છે, અને આ બધા શિવના સર્વોચ્ચ સ્વરૂપના પ્રતિક છે.”

મહાભારતમાં શિવ

મહાભારત, હિંદુ ધર્મના મહાન ગ્રંથોમાંનું એક, શિવને એક મહત્વપૂર્ણ પાત્ર તરીકે દર્શાવે છે. મહાભારતમાં અર્જુનને પાશુપતાસ્ત્ર પ્રદાન કરવાના પ્રસંગમાં શિવની ભક્તિ અને તેમની શક્તિઓનો ઉલ્લેખ છે:

“તતઃ પાર્થો મહાતેજાઃ પૂજયામાસ
શંકરમ્।

પૂજયિત્વા મહાદેવં તસ્થૌ
પ્રાઙ્ગલિરવ્યયઃ।”

(મહાભારત, દ્રોણ પર્વ,
અધ્યાય 202)

અર્જુન મહાદેવ શિવને પૂજન કરે છે અને શંકરને નમન કરે છે, આ પ્રસંગ શિવની મહત્તાની નોંધ આપે છે.

રામાયણમાં શિવ

વાલ્મીકી રામાયણમાં પણ શિવનો ઉલ્લેખ છે. ભગવાન રામના જીવનમાં શિવની પૂજા અને

આશીર્વાદનો મહત્વ છે. રામ શિવના ભક્ત તરીકે તેમના આશીર્વાદને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમની સાથેના સંબંધો દ્વારા ધર્મની મર્યાદા સ્થાપિત કરે છે:

“રાઘવઃ શિરસા દેવં
પાર્વતીપતિમવ્યયમ્।
નમસ્કૃત્ય મહાદેવં જગામ
લઘુવિક્રમઃ।”
(વાલ્મીકિ રામાયણ, યુદ્ધ કાંડ,
અધ્યાય 108)

અર્થ: “લઘુવિક્રમ રાઘવ મહાદેવ અને પાર્વતીપતિને મસ્તક ઝુકાવીને નમન કરે છે.”

શિવના તંત્ર અને કાવ્યસાહિત્યમાં શિવ

તંત્રીક ગ્રંથો અને કાવ્યસાહિત્યમાં પણ શિવને વિશાળ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. “વિજ્ઞાન ભૈરવ તંત્ર” અને “કૌલાંત્ર” જેવા તંત્રીક ગ્રંથોમાં શિવના યોગ અને તંત્ર વિધિઓનું વર્ણન છે.

“ષટ્તિંશત્તત્ત્વસંભૂતં શશ્વતં
શિવમવ્યયમ્।

ગ્રામ્યવૃત્તિવિરક્તં ચ તથા
ધ્યાનપરાયણમ્।”
(વિજ્ઞાન ભૈરવ તંત્ર, શ્લોક
135)

અર્થ: “છત્રીસ તત્વોથી બનેલા, શિવ અવિનાશી છે, અને ગ્રામ્યવૃત્તિથી વિમુખ છે અને ધ્યાનમાં લીન છે.”

શિવના વિવિધ સ્વરૂપો અને ઉપાસના

શિવને અનેક સ્વરૂપોમાં ઉપાસીતા કરવામાં આવે છે. નટરાજ સ્વરૂપમાં તેઓ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લયના નૃત્યમય સ્વરૂપ છે. ભોલેનાથ સ્વરૂપમાં તેઓ કાળ અને યોગી તરીકે ધ્યાની તપસ્વી છે. શિવને અનેક રૂપોમાં દર્શાવીને ઉપાસનાની વિધિઓમાં વિવિધ પ્રકારના મંત્રો અને કથાઓનો ઉપયોગ થાય છે:

“સદાશિવં નમસ્કૃત્ય પાર્વતીવલ્લભં
વિભુમ્।
નટશં યોગિરાજં ચ સ્મરામિ તં
મહેશ્વરમ્।”
(શિવાષ્ટકં)

અર્થ: "સદા શિવ, પાર્વતીના પ્રિય, સર્વશક્તિમાન, નટરાજ અને યોગિરાજ મહેશ્વરની હું સ્મૃતિ કરું છું."

નિષ્કર્ષ

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શિવના વિવિધ સ્વરૂપો અને તેમની ઉપાસનાની વિધિઓનો વિસ્તૃત વર્ણન જોવા મળે છે. તેઓ સર્વશક્તિમાન અને કરુણામય તરીકે સ્તુતિ પામે છે. આ લખાણો આપણી આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાનું મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે.

સંદર્ભો

1. ઋગ્વેદ, મંડલ 2, સૂક્ત 33.
2. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ, અધ્યાય 3.
3. શિવ પુરાણ, કોટિરુદ્ર સંહિતા, અધ્યાય 19.
4. મહાભારત, દ્રોણ પર્વ, અધ્યાય 202.
5. વાલ્મીકિ રામાયણ, યુદ્ધ કાંડ, અધ્યાય 108.
6. વિજ્ઞાન ભૈરવ તંત્ર, શ્લોક 135.
7. શિવાષ્ટકમ્